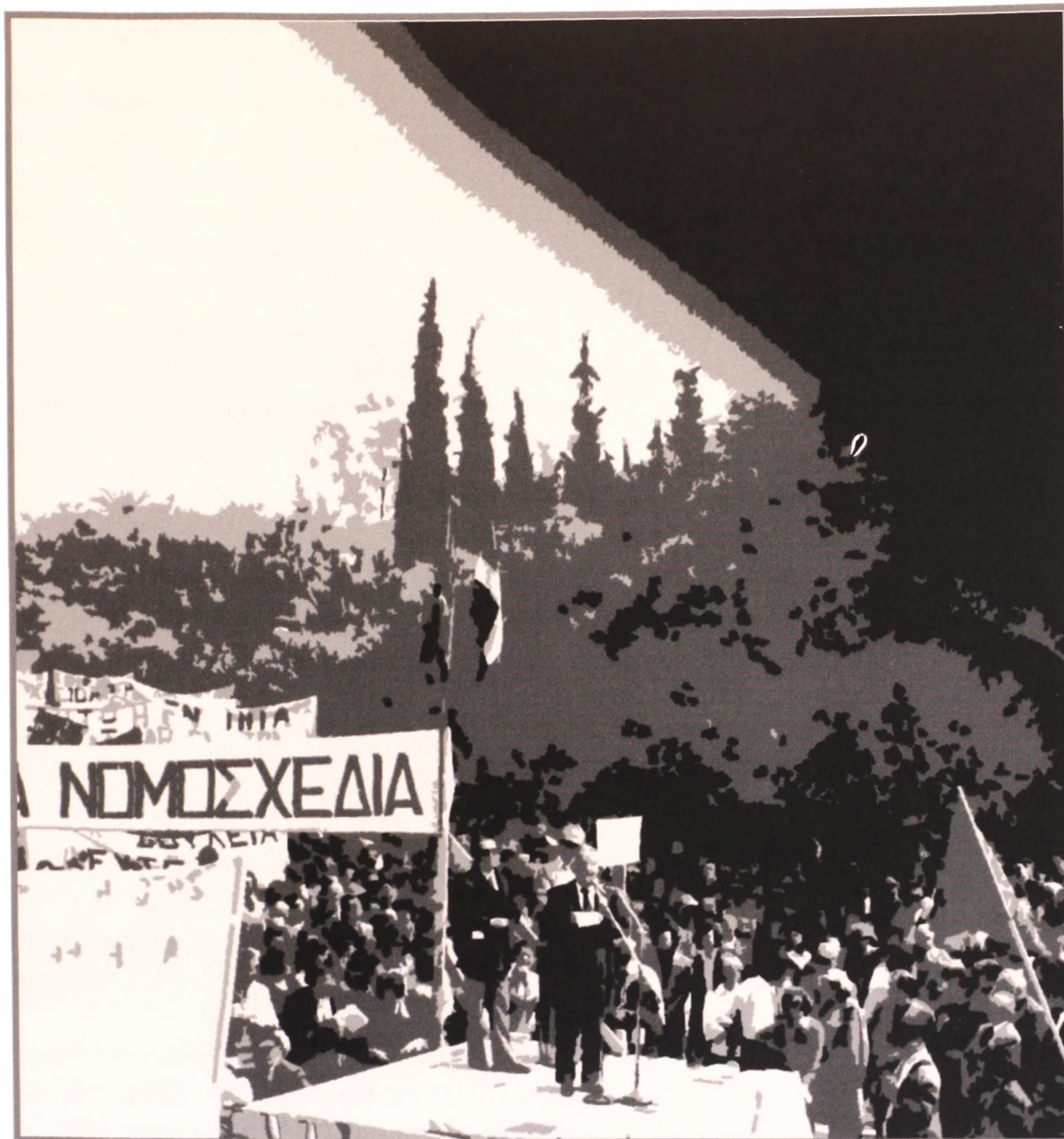

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ NORBERTO BOBBIO

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ένα φαινομενικό παράδοξο

Το θεωρητικό εγχείρημα του Νορμπέρτο Μπόμπιο υπηρετεί δύο βασικούς στόχους: α) τη ζητούμενη δυνατότητα να συντεθεί η ελευθερία με την ισότητα και, συνεπώς, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία με τη σοσιαλιστική προοπτική της κοινωνικής δικαιοσύνης, και β) τη σύνδεση του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού με τη σοσιαλιστική παράδοση, υποστηρίζοντας, μάλιστα, ότι η τελευταία αποτελεί αναβαθμό και συνέχεια του πρώτου ως προς τον μετασχηματισμό των ατομικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά δικαιώματα. Οι δύο αυτοί επιδιωκόμενοι στόχοι αποτελούν τα μέρη μιας δισκελούς θεωρητικής αλλά και πολιτικής θέσης, ότι, δηλαδή, η ελευθερία, την οποία προτάσσει ο κλασικός πολιτικός φιλελευθερισμός, και η κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη, που επαγγέλλεται ο δημοκρατικός σοσιαλισμός, μπορούν να συνδεθούν και να αποτελέσουν την κανονιστική συζυγία δύο όρων, δύο αξιών, που συνδέουν τις αντίστοιχες παραδόσεις, δηλαδή τη φιλελεύθερη και τη σοσιαλιστική παράδοση.

Ωστόσο, μια τέτοια θέση φαίνεται, στην αρχή τουλάχιστον, παράδοξη. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός και ο σοσιαλισμός είναι ενάντιοι. Ο δημοκρατικός σοσιαλι-

Ο Στέφανος Δημητρίου διδάσκει πολιτική φιλοσοφία στο τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

σμός ορίζεται έτσι, σύμφωνα με ό,τι δηλώνει ο επιθετικός προσδιορισμός του, με σκοπό να διαφοροποιηθεί από τον πάλαι ποτέ «υπαρκτό», σοβιετικό σοσιαλισμό. Πώς μπορούμε, λοιπόν, να εξετάσουμε αυτή τη θέση του Μπόμπιο, χωρίς να έχουμε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα παράδοξο; Ένα παράδοξο που προκύπτει από τη σύνδεση δύο αντίθετων όρων, εφόσον η ισότητα νοείται ως περιοριστική της ελευθερίας. Προκειμένου να εξεταστεί αυτή η θέση –η φαινομενικά παράδοξη θέση– θα πρέπει να αναλυθεί η επιχειρηματολογία του Μπόμπιο, στο πλαίσιο εκφοράς της, ώστε να ελεγχθούν και να ανασυγκροτηθούν οι βασικές της προκείμενες. Στη συνέχεια του άρθρου, θα προσπαθήσω να δείξω, συνηγορώντας υπέρ της βασικής θέσης του Μπόμπιο, ότι:

Α. Ο Μπόμπιο επιχειρηματολογεί αφορμώμενος από τη θέση ότι υπάρχει ουσιώδης, συμφυής σχέση Διαφωτισμού και δημοκρατίας.

Β. Το φιλελεύθερο κράτος, σύμφωνα με τον Μπόμπιο, αποτελεί όχι μόνο την ιστορική αλλά και την τυπική προϋπόθεση του δημοκρατικού κράτους, έτσι ώστε οι δύο όροι να συζευγνύονται και να συνεξαρτώνται.

Γ. Αν ισχύουν τα Α και Β, τότε συγκροτείται το πλαίσιο εντός του οποίου είναι δυνατή η αναζήτηση των προϋποθέσεων για την υποστήριξη της θέσης ότι η ελευθερία και η ισότητα μπορούν να συνδεθούν, άρα και ότι υπάρχει δυνατότητα σύνδεσης της παράδοσης του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού με τη σοσιαλιστική παράδοση.

Δ. Εφόσον είναι δυνατή η σύνδεση των δύο όρων αξιών (ελευθερία και ισότητα) και των αντίστοιχων παραδόσεων, αποσαφηνίζεται η σημασία του όρου «δημοκρατικός σοσιαλισμός», ενός όρου που προσδιοριζόταν αρνητικά σε σχέση με άλλες, αυταρχικές και ανελεύθερες εκδοχές. Τα Α, Β, Γ και Δ συγκροτούν το πλαίσιο εντός του οποίου αίρεται το φαινομενικό παράδοξο, ενώ παράλληλα, μπορούν να προσδιορίσουν με θετικό τρόπο το περιεχόμενο ενός όρου που τυγχάνει στρατηγικής πολιτικής χρήσης και αναφοράς, χωρίς να διακρίνεται για την αναλυτική αυστηρότητα του περιεχομένου του, καθώς και των σημασιολογικών του αποχρώσεων.

2. Το εννοιολογικό πλαίσιο συνοχής και τα συστατικά μέρη του επιχειρήματος

Α. Όταν ο Μπόμπιο τάσσεται υπέρ του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού, αναφέρεται όχι στον φιλελευθερισμό της αγοράς αλλά στον φιλελευθερισμό των δικαιωμάτων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, των ατομικών δικαιωμάτων. Το ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός ριζώνει στον Διαφωτισμό σημαίνει ότι ο τελευταίος αποτέλεσε την ιστορική συνθήκη, εντός της οποίας κατέστη δυνατή η ανατροπή του καθεστώτος των προνομίων και των παραδοσιακών θεσμών που είχαν συγκροτηθεί σε αυτό το καθεστώς. Αυτή η ανατροπή τονίζεται από τον Μπόμπιο ως η

ουσιαστική προϋπόθεση για τη σύσταση φιλελεύθερων, δημοκρατικών θεσμών. Αυτό το νέο θεσμικό συγκρότημα εκφράζει πλέον τα ουσιώδη γνωρίσματα του Διαφωτισμού, δηλαδή τη χειραφέτηση από τις παραδοσιακές μορφές αυθεντίας και τη δεσποτική χειραγωγή της σκέψης, τον ισότιμο σεβασμό όλων των ανθρώπων ως μέρος του όλου της ανθρωπότητας, την αναγνώριση ίσης αυτονομίας και ελευθερίας σε όλους, καθώς και την αναγνώριση της ελευθερίας και την αλληλεγγύης ως συγκροτητικών αρχών των πολιτικών κοινωνιών.

Ο Μπόμπιο υποστηρίζει ότι αυτά τα ουσιώδη γνωρίσματα του Διαφωτισμού αναγνωρίζονται και στο δεοντοκρατικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Είναι τα ουσιώδη στοιχεία τα οποία την καθιστούν κανονιστική έννοια στην πολιτική φιλοσοφία. Πρόκειται, δηλαδή, για τα αξιακά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, τα οποία, παρόλο που έχουν ιστορικό χαρακτήρα και περιεχόμενο, υπερβαίνουν την περίπτωση της ιστορικής τους διατύπωσης και συνιστούν προϋποθέσεις για την ύπαρξή της, καθώς και για τη συμφωνία με το περιεχόμενό της, δηλαδή τον κανονιστικό πολιτικό φιλελευθερισμό. Ο Μπόμπιο αναγνωρίζει ως δεσπόζουσα αρχή της Διαφωτιστικής σκέψης την αρχή της αυτονομίας. Η τελευταία είναι η έννοια που συμπυκνώνει και εκφράζει το κριτικό περιεχόμενο της Διαφωτιστικής παράδοσης. Η διάκρισή της σε ατομική και συλλογική αυτονομία θα αποτελέσει για τον Μπόμπιο το εφελτήριο, για να επιχειρηματολογήσει περί του πώς από την πρώτη μπορούμε να αχθούμε στη δεύτερη, συνδέοντας αυτή τη μετάβαση με τη σύνδεση και την εξέλιξη των ατομικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά δικαιώματα. Σε αυτήν την εξέλιξη, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις προϋποθέσεις της συζυγίας ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα. Αυτή η συζυγία συνιστά, κατά τον Μπόμπιο, και ένα ηθικό αίτημα. Η εν λόγω παραδοχή του Μπόμπιο ελαύνεται από μια αντίληψη περί ηθικής, η οποία ριζώνει στην καντιανή παράδοση, διαλεγόμενη και με τη ρουσική σκέψη. Η λεπτοφυής εξέταση από τον Μπόμπιο των κοινών και των διαφοροποιητικών γνωρισμάτων ανάμεσα στις δύο αποτελεί την αφετηρία για την επιχειρηματολογική στήριξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, η οποία προϋποθέτει την κανονιστική θεώρηση της δημοκρατίας, όπως αυτή αναλύθηκε προηγουμένως, ενώ ταυτόχρονα, αμφισβητεί τη διάκριση άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας ως εκδοχής της διάκρισης ανάμεσα σε τυπική και ουσιαστική δημοκρατία.

Β. Η εξέταση κοινών και διαφοροποιητικών γνωρισμάτων ανάμεσα στην καντιανή και ρουσική πολιτική φιλοσοφία σημαίνει, για τον Μπόμπιο, ότι πρέπει να τηρείται απόσταση από τη ρουσική θέση που οδηγεί στη στήριξη της άμεσης δημοκρατίας. Αν μάλιστα αυτή η απόσταση πρέπει να τηρηθεί, επειδή η ρουσική άμεση δημοκρατία έρχεται σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη δημοκρατία, τότε ενδέχεται να μιλάμε για απόσταση ασφαλείας. Ωστόσο, για

να κατανοήσουμε ακριβέστερα τη σχετική, κριτική αμφιβολία που διατηρεί ο Μπόμπιο απέναντι στη ρουσωική εκδοχή της δημοκρατίας, χωρίς, όμως, να ταυτίζεται με θέσεις που περιγράφουν τον Ρουσώ ως θεωρητικό του ολοκληρωτισμού, θα πρέπει να ανασυγκροτήσουμε εκ των έσω το επιχείρημά του, με το οποίο συνεξετάζει την καντιανή και τη ρουσωική προβληματική.

Ο Μπόμπιο ξεκινά από τον εντοπισμό μιας σημαντικής διαφοράς, δηλαδή από το γεγονός ότι ο Ρουσώ αναφέρεται στη δημοκρατική πολιτεία η οποία στηρίζεται στη λαϊκή κυριαρχία, έτσι ώστε η νομοθεσία να εκφράζει τη *γενική βούληση*. Ο Καντ, αντίθετα, αντί της λαϊκής κυριαρχίας, προτάσσει τη διαβούλευση και τη στενή σύνδεσή της με τη δημόσια χρήση του λόγου, έτσι ώστε η τελευταία να συνιστά προϋπόθεση για την ακώλυτη άσκηση της πρώτης. Βέβαια, και για τον Καντ, ο κυρίαρχος υπέχει υποχρέωση θέσπισης νόμων που θα συμφωνούν με την ιδέα της καθολικής βούλησης, ενώ ταυτόχρονα υποχρεούται να σέβεται και να υπερασπίζεται την ελευθερία της συνείδησης και του λόγου. Ο Μπόμπιο θεωρεί ότι η πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας, τόσο στη ρουσωική όσο και στην καντιανή εκδοχή της, αναγνώρισε στη Γαλλική Επανάσταση μια νέα δικαιοταξία, η θεσμική οργάνωση της οποίας προϋπέθετε τις ιδέες της ελευθερίας, της αυτονομίας και της ισονομίας. Κυρίως, η ιδέα της ελευθερίας συνιστά εφιαλτήριο για την ανάπτυξη της προβληματικής του *κοινωνικού συμβολαίου*. Πρόκειται για την προβληματική που αφορμάται από την αξία της ελευθερίας, ώστε σε αυτή να θεμελιωθεί η πολιτική οργάνωση και όχι στη βία. Ως εκ τούτου, η αναφορά σε γενικούς νόμους ελευθερίας συνιστά προϋπόθεση και όρο δυνατότητας για την έλλογη συμβίωση. Η ελευθερία είναι προϋπόθεση για τη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου, ώστε για παράδειγμα, να μην είναι δυνατό να τεθεί προς διακύβευση και συναπόφαση το αν θα είμαστε ελεύθεροι ή όχι εντός του συμβολαίου.

Εφόσον η ιδέα της ελευθερίας είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη του συμβολαίου, θα είναι προϋπόθεση και για τη διαψηφοφορίας ελεύθερη λήψη αποφάσεων, σε σχέση με οποιοδήποτε επίδικο ζήτημα. Συνεπώς, δεν είναι δυνατό να τεθεί προς διαπραγμάτευση, μέσω διαδικασίας, μια αξία που αποτελεί προϋπόθεση για την ίδια την ύπαρξη και το κύρος της διαδικασίας. Με αυτή την έννοια, όταν ο Μπόμπιο αναφέρεται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τη διαφοροποιεί από το κοινοβουλευτικό κράτος, τονίζοντας ότι η ταύτισή τους οφείλεται σε εννοιολογική σύγχυση, και την ορίζει ως συνθήκη στην οποία «οι συλλογικές αποφάσεις, δηλαδή εκείνες που αφορούν όλη την κοινότητα, παίρνονται όχι άμεσα από τα μέλη της αλλά από πρόσωπα εκλεγμένα γι' αυτό το σκοπό».¹

Η έννοια της ελευθερίας, λοιπόν, διατρέχει τη ρουσωική σκέψη και συνυφαίνεται με τον περιορισμό που θέτει η γενική βούληση ως προς το ότι η διακυβέρνηση και η νο-

μοθεσία θα πρέπει να ισχύουν και να ασκούνται σε ένα πλαίσιο το οποίο θα μπορεί να διασφαλίζει την ελευθερία και την ισότητα. Με αυτό το πνεύμα, ο Μπόμπιο υποστηρίζει ότι εξακολουθεί να έχει αξία το αίτημα για τη διέγερση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, καθώς και για τη θεσμοθέτηση της άμεσης δημοκρατίας, στο βαθμό βέβαια που ως άμεση δημοκρατία δεν νοείται η κατά κυριολεξία συμμετοχή όλων των πολιτών σε όλες τις αποφάσεις που τους αφορούν. Για τον Μπόμπιο, ένας τέτοιος προσδιορισμός της άμεσης δημοκρατίας θα ισοδυναμούσε με παραλογισμό.²

Η σύμφυση Διαφωτισμού και δημοκρατίας, την οποία αναγνωρίζει ο Μπόμπιο, συνιστά την προϋπόθεση για τον προσδιορισμό του περιεχομένου της δημοκρατίας και για τον ορισμό της ως κανονιστικής έννοιας με αξιακό περιεχόμενο. Αυτός ο προσδιορισμός της δημοκρατίας και η συνακόλουθη κανονιστική της θεώρηση επιτρέπουν να κατανοήσουμε σαφέστερα τη θέση του, την οποία αναφέραμε κατά τη διατύπωση των βασικών προκειμένων του επιχειρηματός του, ότι δηλαδή το φιλελεύθερο κράτος συνιστά όχι μόνο ιστορική αλλά και τυπική προϋπόθεση του δημοκρατικού κράτους. Ο Μπόμπιο υποστηρίζει, επί της ουσίας, τη συνεξάρτηση φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους, με το ακόλουθο επιχείρημα:

i. Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία αυτοί που καλούνται να αποφασίσουν και να εκλέξουν αυτούς που θα λαμβάνουν αποφάσεις πρέπει να έχουν τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ διαφορετικών, εναλλακτικών λύσεων. Αυτή η δυνατότητα είναι προϋπόθεση για την αντιπροσώπευση και τη δημοκρατία.

ii. Για να διασφαλιστεί όμως αυτή η προϋπόθεση, απαιτείται η εγγύηση και η δεσμευτική ισχύς θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως είναι η ελευθερία της γνώμης, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, καθώς και άλλα, που όλα μαζί υποτάσσονται στην αρχή του δημοσίου συμφέροντος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα ήταν δυνατό να αρθούν ή να περιορισθούν στο όνομα αυτής της αρχής.

iii. Το σύνολο αυτών των δικαιωμάτων συνιστά ένα κανονιστικό-αξιακό πλαίσιο, στον πυρήνα του οποίου αναγνωρίζουμε τη σύμφυση Διαφωτισμού και δημοκρατίας.

iv. Αυτό το κανονιστικό πλαίσιο διασφάλισης και συνοχής δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών αποτέλεσε και τη βάση για τη στήριξη του φιλελεύθερου κράτους και της θεωρίας περί κράτους δικαίου, στο όνομα των αρχών του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού.

v. Η εξουσία που ασκείται στο φιλελεύθερο κράτος όχι μόνο υποτάσσεται στο νόμο, αλλά ασκείται υπό τους περιορισμούς που θέτει η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών.

vi. Αυτοί οι συνταγματικοί κανόνες που καθορίζουν και διασφαλίζουν τα εν λόγω δικαιώματα δεν είναι διαπραγ-

ματεύσιμοι ως μέρος οποιασδήποτε διαδικασίας στη δημοκρατία, διότι οι ίδιοι συνιστούν προϋποθέσεις για την ύπαρξη δημοκρατικών διαδικασιών.

vii. Άρα, το φιλελεύθερο κράτος αποτελεί όχι μόνο ιστορική αλλά και τυπική-νομική προϋπόθεση για την ύπαρξη του δημοκρατικού κράτους.

Βλέπουμε, λοιπόν, με ποιο επιχείρημα ο Μπόμπιο στηρίζει τη θέση του ως προς το ότι το φιλελεύθερο κράτος συνιστά προϋπόθεση του δημοκρατικού κράτους και, ως εκ τούτου, ότι αυτά τα δύο αποτελούν τους όρους μιας συζυγίας. Το φιλελεύθερο και το δημοκρατικό κράτος συνεξαρτώνται, επειδή το προρρηθέν κανονιστικό πλαίσιο θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών είναι αναγκαίο για την ορθή άσκηση της δημοκρατικής εξουσίας. Από την άλλη, η δημοκρατική εξουσία είναι η μόνη που μπορεί να εγγυηθεί την ύπαρξη και το απαραβίαστο ενός τέτοιου κανονιστικού πλαισίου, ενώ επίσης, μόνο στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτείας έχει νόημα η συζήτηση και η αναζήτηση των προϋποθέσεων για τον μετασχηματισμό των ατομικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά δικαιώματα. Μόνο στο πλαίσιο μιας ευσύντακτης δημοκρατικής πολιτείας είναι δυνατό να υπάρξει εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που αποτελούν και τον αξιακό πυρήνα της ίδιας της δημοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, αναγνωρίζεται από τον Μπόμπιο η σύμφυση Διαφωτισμού και δημοκρατίας και στο ίδιο πλαίσιο συντάσσεται το επιχείρημα που αναλύθηκε προηγουμένως και υποστηρίζει τη συνεξάρτηση φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους. Αυτή, λοιπόν, η σχέση Διαφωτισμού και δημοκρατίας είναι ουσιαστικής προϋπόθεση και όρος για τη συνοχή ενός συνόλου επιχειρημάτων, στο πλαίσιο της πολιτικής φιλοσοφίας και συγκεκριμένα στο πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η αναλυτική πολιτική φιλοσοφία του Μπόμπιο.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του ατομικού δικαιώματος αναφέρεται στο κέντρο στήριξης και συνοχής ενός πλέγματος προστασίας και διασφάλισης της ελευθερίας του προσώπου έναντι απειλών και πράξεων που αποσκοπούν στον περιορισμό ή και την περιστολή αυτών των ελευθεριών.³ Πρόκειται για την ανάγκη αποτροπής ενεργειών που αποβλέπουν στην παραβίαση της ιδιωτικότητας, ενώ παράλληλα επιδιώκουν τη μεγαλύτερη δυνατή διεύρυνση των διαδικασιών δημόσιας διαβούλευσης, καθώς και της δυνατότητας για ενεργό συμμετοχή σε αυτές. Το επιχείρημα του Μπόμπιο υπέρ του συγκεκριμένου ελευθερίας και ισότητας, άρα και υπέρ του μετασχηματισμού των ατομικών δικαιωμάτων σε πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, εφάλλεται από αυτό ακριβώς το σημείο. Έχει, δηλαδή, αφετηρία αυτό το προστατευτικό πλέγμα ελευθεριών, το οποίο συνέχεια από την κεντρική ιδέα του ατομικού δικαιώματος. Αυτό, όμως, το προστατευτικό πλέγμα δεν διαφυλάσσει μόνο τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα, αλλά αποτελεί και πεδίο διασφάλισης των δικαιωμάτων του

πολιτικού σώματος από επιβουλευτικές πολιτικές κινήσεις που μπορούν να άρουν αυτά τα δικαιώματα και να καταστρατηγήσουν τις αρχικές προϋποθέσεις, οι οποίες θα καθιστούσαν δυνατή τη δικαιοπολιτική αυτονομία και τη θεσμική αποκρυστάλλωση των μορφών της. Πώς, όμως, συντελείται αυτός ο μετασχηματισμός των ατομικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά δικαιώματα, ο οποίος καθιστά δυνατή τη συνάφεια κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού και δημοκρατικού σοσιαλισμού; Πρώτιστα, θα πρέπει να τονισθεί ότι ο Μπόμπιο αναφέρεται στον φιλελευθερισμό, ο οποίος θεωρεί αδιαπράγμευτες τις ατομικές ελευθερίες και τα συναφή δικαιώματα και όχι στον οικονομικό φιλελευθερισμό της απόλυτης ελευθερίας της αγοράς.⁴ Το επιχείρημα του Μπόμπιο συνηγορεί υπέρ του συγκεκριμένου ελευθερίας και ισότητας και, συνεπώς, ο δεύτερος όρος αυτής της συζυγίας αποτελεί διαχωριστικό όρο ανάμεσα σε αυτά τα δύο αντίπαλα είδη του φιλελευθερισμού. Η εννοιολογική αποσαφήνιση αυτής της διαφοράς επιτρέπει όχι μόνο να κατανοήσουμε καλύτερα την επιχειρηματολογική στήριξη των θέσεων του, αλλά βοηθά και στην κατανόηση της εξέλιξης ανάμεσα σε αυτούς τους τύπους δικαιωμάτων.

Η ιδέα του ελεύθερου, εντός του προστατευτικού πλέγματος των ατομικών δικαιωμάτων, πολίτη, ο οποίος, ακριβώς επειδή υπάρχουν αυτά τα δικαιώματα, μπορεί να διαβουλεύεται, να εκφράζεται και να δρα ανεμπόδιστα, υφίσταται ορισμένους περιορισμούς. Ο σημαντικότερος και ισχυρότερος από αυτούς τους περιορισμούς είναι αυτός που προκύπτει από τον όρο της ατομικής ιδιοκτησίας, δηλαδή του κατεχόμενου πλούτου, ως προϋπόθεσης για την πολιτική δραστηριότητα. Ο Μπόμπιο θεωρεί ότι, μετά την ανάγκη για πνευματική χειραφέτηση από τη θρησκευτική αυθεντία, και το δικαίωμα στη θρησκευτική/πνευματική ελευθερία, καθώς και στην ελεύθερη έκφραση γνώμων και ιδεών, αλλά και το δικαίωμα στο συνέρχεσθαι και στη δυνατότητα συλλογικής δράσης, αναδύεται η ιδέα του πολιτικού δικαιώματος που αναγνωρίζεται σε όλους όσοι έχουν την ιδιότητα του πολίτη, στα πλαίσια ενός status civilis. Η ανάδυση του πολιτικού δικαιώματος τονίζει το κανονιστικό περιεχόμενο της ελευθερίας, εφόσον αυτή πλέον περιλαμβάνει και τις πολιτικές ελευθερίες, και σηματοδοτεί τη μετάβαση από το φιλελεύθερο στο δημοκρατικό κράτος. Δηλαδή, χωρίς να ταυτίζεται το φιλελεύθερο με το δημοκρατικό κράτος, το πρώτο συνιστά, όπως είδαμε, την ιστορική αλλά και την τυπική-νομική προϋπόθεση του δεύτερου.

Γ. Οι θέσεις Α και Β ορίζουν το πλαίσιο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μπόμπιο επιχειρηματολογεί υπέρ της συζυγίας ελευθερίας και ισότητας. Προϋπόθεση, για να κατανοήσουμε τη θέση του, είναι η προσπάθεια να εξετάσουμε αυτά τα επιχειρήματα, εκτός από την παράδοση του δημοκρατικού σοσιαλισμού, και στο πεδίο του φιλελευθερισμού και του ρεπουμπλικα-

νισμού. Με άλλα λόγια, να αναρωτηθούμε αν ο Μπόμπιο προσεγγίζει τη σχέση ελευθερίας και ισότητας από φιλελεύθερη ή από ρεπουμπλικανική θέση. Η πραγμάτευση αυτού του ερωτήματος θα αποβεί επωφελής κυρίως ως προς το να προσδιορίσουμε την εγγύτερη προς τις σοσιαλιστικές απόψεις του Μπόμπιο παράδοση, αν δηλαδή είναι πιο κοντά στην ατομοκρατική φιλελεύθερη παράδοση ή στην παράδοση του ρεπουμπλικανικού κράτους. Για να αντιμετωπίσουμε, όμως, τα πιο πάνω προβλήματα, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από ένα απλούστερο και βασικότερο πρόβλημα. Θα πρέπει, δηλαδή, να διερωτηθούμε και να καταλάβουμε σε τι διαφέρει ο φιλελευθερισμός από τον ρεπουμπλικανισμό. Ο ρεπουμπλικανισμός είναι μια διαφορετική –σίγουρα όχι ανταγωνιστική– παράδοση προς τον φιλελευθερισμό ή είναι απλώς μία κάπως παραλλαγμένη εκδοχή του; Η διακρίβωση ομοιοτήτων και διαφορών, ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό, προϋποθέτει τουλάχιστον ένα βασικό κριτήριο εννοιολογικής διάκρισης. Αν αναζητήσουμε, εφόσον πρόκειται για συγγενή ρεύματα σκέψης, αυτό που μοιράζονται από κοινού, θα μπορέσουμε να προσδιορίσουμε τις διαφορές τους, όταν καταλάβουμε πώς αυτή η ταυτότητα μετασχηματίζεται σε διαφορά ή, καλύτερα, τότε επέρχονται οι λεπτές διαφοροποιήσεις σε αυτά τα κοινά γνώρισμα: κοινό γνώρισμα του φιλελευθερισμού και του ρεπουμπλικανισμού είναι η αξία της ελευθερίας. Το ερώτημα, λοιπόν, που θα αποσαφηνίσει τις διαφορές τους είναι το πώς κατανοούν την έννοια της ελευθερίας. Ένας τρόπος, για να καταλάβουμε πώς προσδιορίζεται και σημασιολογείται μία έννοια μέσα σε ορισμένο πλαίσιο –εν προκειμένω το πλαίσιο του ρεπουμπλικανισμού– είναι το να την προσεγγίσουμε μέσα από μια άλλη συναφή έννοια. Αυτό ακριβώς κάνει και ο ρεπουμπλικανισμός: προσδιορίζει την έννοια της ελευθερίας μέσα από την έννοια της κυριαρχίας. Η σχέση ελευθερίας και κυριαρχίας ορίζει το εννοιολογικό πλαίσιο σημασιολόγησης του ρεπουμπλικανισμού και εξηγεί τι είναι η ελευθερία, κατά τον ρεπουμπλικανισμό.⁵ Τώρα μπορούμε να κατανοήσουμε σαφέστερα γιατί ο εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών, ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό, αναδεικνύει ως κοινή τους αφετηρία και ιδιοσύστατο γνώρισμα και των δύο την αξία της ελευθερίας, ενώ, παράλληλα, μέσω της ίδιας έννοιας-αξίας, ορίζονται και οι διαφορές τους: ο φιλελευθερισμός κατανοεί την ελευθερία ως αποτροπή παρεμβάσεων κατά την ενάσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο φιλελευθερισμός δηλαδή ορίζει και κατανοεί την ελευθερία μέσα από την ανεμπόδιστη άσκησή της, άρα η ελευθερία ταυτίζεται με την απουσία εμποδίων που θα παρακώλυαν την απρόσκοπτη άσκησή της από ελεύθερα ατομικά υποκείμενα. Με αυτήν την έννοια, τα άτομα είναι ελεύθερα. Είναι ελεύθερα, όταν δεν συναντούν εμπό-

δια κατά την άσκηση της ελευθερίας τους και των συναφών δικαιωμάτων.

Διαφοροποιούμενος από αυτόν τον εννοιολογικό προσδιορισμό της ελευθερίας, ο ρεπουμπλικανισμός προσεγγίζει την τελευταία μέσα από την έννοια της κυριαρχίας. Γι' αυτόν τον λόγο, η οποιαδήποτε σύγχρονη συζήτηση για τη σύνδεση πολιτικού φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού, καθώς και για το αν αυτή θα πρέπει να συνιστά, σήμερα, πολιτική διεκδίκηση, δεν μπορεί να παραβλέπει τη σχέση ρεπουμπλικανισμού και Διαφωτισμού, καθώς και την έμφαση στη λαϊκή κυριαρχία και την πολιτική συμμετοχή. Από την άλλη, δεν πρέπει να αναγάγει αποκλειστικά και αυτονόητα τον ρεπουμπλικανισμό στο Διαφωτισμό, εφόσον οι καταβολές των ιδεών του ρεπουμπλικανισμού, και κυρίως η ιδέα του πολίτη που καθοδηγείται από την αρχή του δημοσίου συμφέροντος, εν παραλλήλω με το δημόσιο χαρακτήρα της ελευθερίας και του πολιτικού της περιεχομένου, ανατρέχουν στην κλασική Αθήνα και στη Ρώμη. Σε αυτή την περίπτωση, δηλαδή ως προς τη σχέση πολιτικού φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού, αλλάζει το διαφοροποιητικό γνώρισμα των δύο προσδιορισμών της ελευθερίας. Μάλιστα, αλλάζει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μετατρέπεται από απλό διαφοροποιητικό γνώρισμα σε κριτήριο ικανό να επιβάλει διακρίσεις από τις οποίες δύνανται να προκύψουν και άλλες επιμέρους διαφορές. Το διαφοροποιητικό γνώρισμα, που βαθμhdόν μετατρέπεται σε κριτήριο, είναι η διάκριση ανάμεσα σε παρέμβαση και κυριαρχία και η παρεπόμενη αξιολόγηση της βαρύτητας που έχει η κάθε μία από αυτές, με βάση το πόσο περιορίζει την ελευθερία. Έχουμε, λοιπόν, μια κοινή συνθήκη και δύο διαφορετικά κριτήρια που προκύπτουν από την ίδια συνθήκη. Σαφέστερα: αποτελεί κοινή συνθήκη, τόσο για τον φιλελευθερισμό όσο και για τον ρεπουμπλικανισμό, η ανάγκη απρόσκοπτης ανάπτυξης και άσκησης της ελευθερίας, καθώς και των συναφών δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, από αυτήν την κοινή συνθήκη προκύπτουν δύο διαφορετικά κριτήρια: η παρέμβαση και η κυριαρχία. Τα δύο αυτά κριτήρια αφορούν καταστάσεις, περιοριστικές της ελευθερίας, οι οποίες πρέπει να αποφεύγονται, διότι, αν δεν αποφευχθούν, τότε υπονομεύεται η αρχική κοινή συνθήκη. Με βάση το ποιο από τα δύο κριτήρια θα προταχθεί, καθώς και την απορρέουσα από το καθένα περιγραφή των συνθηκών που περιορίζουν την ελευθερία, διαφοροποιούνται ο φιλελευθερισμός από τον ρεπουμπλικανισμό.⁶

Ταυτόχρονα, όμως, τα δύο κριτήρια αφήνουν χώρο και για να καταλάβουμε τη βασική ομοιότητα των δύο αυτών συγγενών ρευμάτων. Δηλαδή, τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και ο ρεπουμπλικανισμός θέλουν να διατηρήσουν αλώβητη την αρχική κοινή συνθήκη της απρόσκοπτης άσκησης της ελευθερίας. Και οι δύο, επίσης, πιστεύουν ότι υπάρχουν περιπτώσεις και όροι υπονόμησης ή και άρσης αυτής της συνθήκης. Διαφέρουν ως προς τον προσδιορι-

σμό και τη διαβάθμιση της βαρύτητας αυτών των περιοριστικών όρων και συνθηκών. Ο φιλελευθερισμός αξιολογεί ως περισσότερο βαρύνουσα και απειλητική την παρέμβαση, άρα προτάσσει ως στόχο αποφυγής του περιορισμού της ελευθερίας την αποτροπή παρεμβάσεων κατά την άσκησή της. Από την άλλη, ο ρεπουμπλικανισμός προτάσσει την ανάγκη περιορισμού της κυριαρχίας και των περιοριστικών της εκδηλώσεων, κατά την άσκησή της, ιδίως σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα καθορισμού της ζωής των ανθρώπων από τους ίδιους.

Σε αυτό το πλαίσιο ορισμού της σχέσης ελευθερίας και κυριαρχίας, η κρατική παρέμβαση δεν θεωρείται αυτονόητα εχθρική προς την ελευθερία, αλλά κρίνεται βάσει των συνθηκών στις οποίες αυτή εκδηλώνεται και ανάλογα με τους στόχους που προτάσσει και υπηρετεί. Η προβληματική του Μπόμπιο για το φιλελευθερισμό ως πεδίο διασφάλισης των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, αναδεικνύει ως επίδικο ζήτημα το αν τα ρεπουμπλικανικά χαρακτηριστικά της φιλελεύθερης αντίληψης για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες είναι δυνατό να αποκλίνουν από την ατομοκρατική φιλελεύθερη παράδοση. Με άλλα λόγια, το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού, ως δικαίωμα συμφυές προς την ατομική ελευθερία, δεν είναι απόλυτα συμβατό με την καθολική λαϊκή βούληση, η οποία επίσης δεν αποτελεί μέρος του ορισμού της ασκούμενης πολιτικής. Ο ρεπουμπλικανισμός προσβλέπει στην έκφραση της πολιτικής αρετής, η οποία βεβαίως και αποτελεί ηθικοπολιτικό ιδεώδες το οποίο έχει διακριτό αξιακό περιεχόμενο, χωρίς όμως η έννοια που το εκφράζει να διακρίνεται για τη σαφήνεια της σημασιακής της ταυτότητας.⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρεπουμπλικανισμός στοχεύει κυρίως στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος, τη διασφάλιση του οποίου αναγνωρίζει ως τη βασική υποχρέωση του ρεπουμπλικανικού δημοκρατικού κράτους, ενώ παράλληλα συνδέει την υπεράσπιση της αρχής του δημοσίου συμφέροντος με την ατομική ευθύνη των πολιτών, άρα με τις υποχρεώσεις τους και τα δικαιώματά τους. Έτσι, αναδεικνύεται ως σκοπός της ύπαρξης και της ακώλυτης λειτουργίας των πολιτικών θεσμών η διασφάλιση της αξιακής συνοχής του δημοσίου αγαθού, ώστε αυτός ο σκοπός να εγγράφεται στον ορισμό της ρεπουμπλικανικής, δημοκρατικής πολιτικής. Συνεπώς, και η διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού, όπου η δημόσια σφαίρα συχνά κινδυνεύει από τις στρατηγικές σκοπεύσεις συντεχνιακών συνομαδώσεων, που συνασπίζονται επί τη βάση της θήρευσης στενών ωφελημάτων, με αποτέλεσμα να τιτρώσκεται η αρχή του δημοσίου συμφέροντος, θα προσδιορισθεί σε αναφορά και προς την υπό διακινδύνευση, συνήθως αμφισβητούμενη, αλλά και, από τη σκοπιά του Μπόμπιο, υπερασπιζόμενη σχέση και ισορροπία ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα.

Το θεωρητικό εγχείρημα του Μπόμπιο παρέχει τη δυνατότητα για μια γόνιμη ανασυγκρότηση των γνωρισμάτων

που διαφοροποιούν το φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό, ώστε να αποσαφηνίζεται περαιτέρω η υποδεικνυόμενη συνέχεια ανάμεσα σε ατομικά και σε, προς διεκδίκηση, κοινωνικά δικαιώματα. Η συσχέτιση της ελευθερίας με την κυριαρχία, όπως αναδεικνύεται από τον ρεπουμπλικανισμό, επιτρέπει την κριτική –παράλληλα με την υπεράσπιση– στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με γνώμονα τη σύνδεση ελευθερίας και ισότητας, δηλαδή βάσει της ζητούμενης ισορροπίας ανάμεσα στις απαραβίαστες ατομικές ελευθερίες και τον επιδιωκόμενο σκοπό της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁸ Η ανίχνευση και των ρεπουμπλικανικών –πλην των εγνωσμένων και εύκολα διακριτών φιλελεύθερων στοιχείων– γνωρισμάτων, όπως αποτυπώνονται στο επιχείρημα του Μπόμπιο, μας διευκολύνει στο να κατανοήσουμε ότι το εγχείρημά του προϋποθέτει να εννοήσουμε την ισότητα, καθώς και τη σχέση της με την κυριαρχία, ως μία από τις ορίζουσες την ελευθερία έννοιες. Για να διευκρινίσουμε ακριβέστερα αυτή τη θέση, ώστε να εξηγηθεί επαρκέστερα τι ακριβώς σημαίνει ότι η ισότητα στο επιχείρημα του Μπόμπιο αποτελεί έννοια απαραίτητη για τον ορισμό της ελευθερίας, μπορούμε να μετατρέψουμε την εν λόγω θέση σε ερώτημα. Στο ερώτημα, λοιπόν, ως προς το πότε οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι, ο Μπόμπιο θα μας απαντούσε ότι είναι ελεύθεροι σε εκείνη την πολιτική συνθήκη –και εδώ παρεισφρέει το ζήτημα της κυριαρχίας που αναλύσαμε προηγουμένως– στην οποία μοιράζονται ίση εξουσία.

Δ. Έχουμε, βάσει των Α, Β και Γ, προχωρήσει στην ανάλυση των συστατικών μερών του επιχειρήματος του Μπόμπιο, καθώς και στον ακριβέστερο εννοιολογικό προσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα, ιδίως με την ανάλυση της ισότητας ως αναγκαίου προσδιοριστικού χαρακτηριστικού για τον εννοιολογικό προσδιορισμό της ελευθερίας. Στηριζόμενοι σε αυτά, μπορούμε να αναλύσουμε τώρα το επιχείρημα του Μπόμπιο –εγγραφόμενο και περιεχόμενο στη γενικότερη προβληματική του, όπως την έχουμε παρακολουθήσει μέχρι αυτού του σημείου– σχετικά με τον δεύτερο στόχο του, δηλαδή την υποστήριξη της θέσης ότι είναι δυνατή η σύνθεση του πολιτικού φιλελευθερισμού και του δημοκρατικού σοσιαλισμού.

Πολλές φορές έχει δημιουργηθεί η εντύπωση ότι αυτή η σύνθεση που επιχειρεί ο Μπόμπιο είναι ανέφικτη, ακόμη και αυθαίρετη ή και «ιδεολογικά» ύποπτη. Πράγματι, μας δημιουργούνται συγκεκριμένες εντυπώσεις, όταν βλέπουμε κάτι μέσα από συγκεκριμένη οπτική, από ένα ορισμένο, σταθερό σημείο θέασης. Υπ' αυτό το πρίσμα θεωρούμενη, η σχέση φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού φαίνεται, όντως, ανταγωνιστική και συγκρουσιακή. Άλλωστε, έτσι έχει καταγραφεί, σε πολλές περιπτώσεις, μέσα στην ίδια την ιστορία. Η ανάλυση των δύο ρευμάτων και των πολιτικών τους υποτυπώσεων εντοπίζει τη μείζονα διαφορά

τους στη σχέση των εννοιών που αποτελούν το βασικό πυρήνα τους: η ελευθερία αποδίδεται στο φιλελευθερισμό, ενώ η ισότητα στο σοσιαλισμό.⁹ Το επιχείρημα του Μπόμπιο υποστηρίζει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή συνηγορεί υπέρ της ενότητας των δύο αρχών και του κανονιστικού τους περιεχομένου, ξεκινώντας από τον εννοιολογικό – μέσω της ισότητας – προσδιορισμό της ελευθερίας, όπως τον αναλύσαμε προηγουμένως. Το ότι η ισότητα είναι έννοια που αποτελεί μέρος του ορισμού της ελευθερίας, χωρίς να ταυτίζονται οι δύο έννοιες και να απαλείφονται οι ουσιώδεις διαφορές τους, αναδεικνύει, από την άλλη, την αρχή της ενότητάς τους. Βέβαια, αυτή η θέση για την περίληψη της ισότητας στον εννοιολογικό ορισμό της ελευθερίας είναι μέρος της ευρύτερης θεώρησης του πολιτικού φιλελευθερισμού από τον Μπόμπιο ως της θεωρητικής παράδοσης που εγγυάται τις αρχές και το αξιακό περιεχόμενο της ελευθερίας όλων, όπως και των αντίστοιχων δικαιωμάτων που εγγυώνται αυτές τις ατομικές ελευθερίες, καθώς και τη δεσπόζουσα αρχή της αυτονομίας. Αυτή η θέση, καθώς και η επιχειρηματολογία που την στηρίζει, σαφώς αντίκειται στην αποκλειστική σύνδεση της ελευθερίας με την αγορά. Με αυτή την έννοια, ο Μπόμπιο αποσκοπεί, κυρίως, στο να αναδείξει και να υποστηρίξει τη θέση ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός, θεωρούμενος με τον τρόπο και τη σημασία που εκτέθηκε προηγουμένως, και ο δημοκρατικός σοσιαλισμός, στο πλαίσιο του οποίου η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θεωρείται αδιαπραγμάτευτη, εγγράφονται στην ίδια παράδοση, όπως και ο συντηρητισμός, ο οποίος συνιστά θεωρητικό και πολιτικό ρεύμα εναντιούμενο στα δύο άλλα. Πρόκειται για την παράδοση των ιδεών και των αξιακών αρχών της πολιτικής νεωτερικότητας, η οποία απετέλεσε την κοινή μήτρα και των τριών αυτών ρευμάτων. Το γεγονός ότι τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και ο σοσιαλισμός εγγράφονται στην ίδια παράδοση, αυτήν της πολιτικής νεωτερικότητας, δεν αρκεί για να διακριβωθούν κοινά γνωρίσματα. Ο εντοπισμός τέτοιων γνωρισμάτων προϋποθέτει να ανατρέξουμε στο αίτημα της κοινωνικής αναδιανομής και να αναρωτηθούμε αν είναι αναγνωρίσιμο και στις δύο αυτές παραδόσεις. Μπορεί, πράγματι, ο φιλελευθερισμός να μην προτάσσει την παρέμβαση του κράτους στο πεδίο της ιδιοκτησίας, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ανάγκη δημιουργίας ενός ισχυρού πλέγματος που θα εισαγάγει στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο έλλογες, πολιτικές ρυθμίσεις, ικανές να διευθετούν τις εσωτερικές αντινομίες και τις συγκρούσεις που απορρέουν από τις επιδιώξεις επιμέρους συμφερόντων. Μόνο αν ο φιλελευθερισμός εκληφθεί, αποκλειστικά και δογματικά, ως οικονομικός φιλελευθερισμός, δηλαδή μόνο αν στερηθεί το πολιτικό και αξιακό του περιεχόμενο, φαίνεται απολύτως ασύμβατος με τις αξίες του δημοκρατικού σοσιαλισμού.

Σε αυτό το πλαίσιο, δεν θα ήταν παράδοξη η αναζήτηση γνωρισμάτων που φέρουν τη μαρξική αντίληψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης σε εγγύτητα με την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού. Για να το πούμε ευθύτερα, η μαρξική αντίληψη της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι κοντά στις θεμελιώδεις αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού, στο βαθμό που προτάσσει, όπως και ο πολιτικός φιλελευθερισμός, την ατομική χειραφέτηση. Η κοινωνική δικαιοσύνη εξατομικεύεται στην ίση ελευθερία και αυτονομία όλων και τη μεταξύ τους ισότητα: ελευθερία, αυτονομία και ισότητα των ατομικών υποκειμένων σε μια κοινωνική και πολιτική συνθήκη που επιτρέπει τη χειραφέτηση εκάστου από τις εξαρτήσεις που επιβάλλονται από συγκεκριμένες ανάγκες. Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι μπορεί να γίνει λόγος –ούτε και χρειάζεται, άλλωστε– για φιλελεύθερο μαρξικό στοχασμό. Από την άλλη, είναι ανοιχτό το πεδίο των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που ιχνηλατούν την πορεία, η οποία φαίνεται να οδηγεί σε έναν κοινό και θεμελιώδη, αξιακό πυρήνα ανάμεσα στη σοσιαλιστική, και στη μαρξική, παράδοση με την παράδοση του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού.¹⁰ Αυτή η προσέγγιση γίνεται με επίγνωση όλων των ουσιαστικών διαφορών, οι οποίες αναφύονται κατά την επεξεργασία των προϋποθέσεων που πρέπει να πληρούνται και των τρόπων που θα καθιστούσαν δυνατή την πραγμάτωση των εδραζομένων σε αυτόν τον πυρήνα αξιακών αιτημάτων.

Τα παραπάνω, τα οποία βοηθούν στην ανάλυση των όρων που δικαιολογούν τη δυνατότητα σύνθεσης της ελευθερίας και της ισότητας, καθώς και της συνάφειας του πολιτικού φιλελευθερισμού με το δημοκρατικό σοσιαλισμό, μπορούν να κατανοηθούν ως δέσμη προβλημάτων τα οποία συνδέονται άμεσα με το βασικό επιχείρημα του Μπόμπιο, χωρίς όμως αυτονόητα να ενισχύουν τη δικαιολογητική ισχύ του ως προς την υποστήριξη της σύνδεσης φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού.

Για να αποτιμήσουμε ακριβέστερα το επιχείρημα του Μπόμπιο, σύμφωνα με τη δικαιολογητική ισχύ του, θα πρέπει να αναγάγουμε αυτά τα προβλήματα στις προϋποθέσεις τους. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τα κοινά αλλά και τα διαφοροποιητικά γνωρίσματα του πολιτικού φιλελευθερισμού και του δημοκρατικού σοσιαλισμού, ιδίως σε σχέση με τη θέση που υποστηρίξαμε για τη διακρίβωση ορισμένων κοινών αξιακών γνωρισμάτων ανάμεσα στη μαρξική και την κλασική φιλελεύθερη παράδοση, θα πρέπει, για αναλυτικούς και μεθοδολογικούς λόγους, να θέσουμε το ερώτημα: είναι δυνατή η ιστορική θεμελίωση των κοινωνικών αξιών στο ίδιο τους το περιεχόμενο;

Η θέση του γράφοντος είναι ότι τέτοια εγχειρήματα είναι οριακά, καθώς και ότι δύσκολα αντεπεξέρχονται τη δοκιμασία της ελεγκτικής βασάνου. Δικαιολόγηση είναι προτιμότερη της θεμελίωσης ως προς τη μεθοδολογία, η οποία αποφεύγει τις δογματικές απολήξεις της τελευταίας, και αποφεύγει αυτά τα ζη-

τήματα υπερβαίνουν τους στόχους αυτού του άρθρου. Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι ερωτήματα, όπως το υποβληθέν, έχουν ευρετική αξία, δηλαδή μας οδηγούν σε λεπτές θεωρητικές επεξεργασίες, απαραίτητες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων και των επιχειρημάτων που αναλύουμε. Η παράδοση στην οποία εγγράφεται το έργο του Μπόμπιο και η κριτική που ασκεί στις ποικίλες εκδοχές και εκφράσεις του μαρξικού σοσιαλισμού, καθώς και των διαφόρων τάσεων του μαρξισμού, δεν αρκείται στο να συλλάβει τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας απλώς και μόνο ως εξηγητική κίνηση κατευθυνόμενη από το ιστορικό συγκεκριμένο στο εννοιακά αφηρημένο. Αντίθετα, την προσεγγίζει περισσότερο ως αναστοχαστική κίνηση εξήγησης των αξιών σε αναφορά προς την κοινωνία. Κρίνουμε τον κόσμο βάσει αξιών και οι αξίες αυτές δεν μπορούν παρά να έχουν συνάφεια με αυτόν τον κόσμο. Η αναζήτηση πιθανής ιστορικής στήριξης των αξιών και θεμελιωδών αρχών, όπως η ατομική ελευθερία, η κοινωνική δικαιοσύνη και τα κοινωνικά δικαιώματα, η ισότητα κ.ά., δεν σημαίνει ότι αυτές δεν μπορούν να αξιώνουν ισχύ και εγκυρότητα ανεξάρτητα και πέρα από το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκαν. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός της νεωτερικότητας υπερβαίνει τη «στιγμή» της ιστορικής εκφώνησης των αξιών που συνεχουν το περιεχόμενό του, στο βαθμό που δεν υπάρχει απόλυτη και ευθεία αντιστοιχία αρχών και ιστορικής συγκυρίας. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να κατανοηθεί και η μαρξική σκέψη ως κριτικός αναστοχασμός των συγκροτητικών στοιχείων των αστικών κοινωνιών. Σε αυτές σχηματοποιείται ο αξιακός πυρήνας των αρχών του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά και των εγγενών αντινομιών τους, που μπορούν να αρθούν μόνο με την υπέρβαση αυτών των κοινωνιών, ώστε να πραγματοποιούνται αυτές ακριβώς οι φιλελεύθερες, θεμελιώδεις αρχές και αξίες, οι οποίες απετέλεσαν και τους υπερβατολογικούς όρους συγκρότησης των αστικών κοινωνιών.

Ας δούμε το επιχείρημα:

i. Οι αστικές κοινωνίες συγκροτούνται έχοντας ορισμένες, προϋπάρχουσες της σύστασής τους, αξιακές προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές αντιστοιχούν στις θεμελιώδεις αξιακές αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού.

ii. Η μαρξική κριτική εντοπίζει το πλέγμα των εγγενών στις αστικές κοινωνίες αντινομιών που παρακωλύουν ή και καθιστούν αδύνατη την πραγμάτωση των νεωτερικών αξιών.

iii. Η θέση που προκύπτει από αυτήν την κριτική είναι ότι η υπέρβαση των αστικών κοινωνιών, των οποίων συγκροτητική προϋπόθεση υπήρξε το νεωτερικό, φιλελεύθερο αξιακό πλαίσιο, είναι, ακολούθως, προϋπόθεση για την ουσιαστική, ιστορική πραγμάτωση, και όχι μόνο για την τυπική κατοχύρωση, αυτών των αξιακών αρχών (αναγνώ-

ριση ίσης αυτονομίας και ελευθερίας σε όλους, ισότητα, δικαιοσύνη).

iv. Άρα, λοιπόν, ο πολιτικός φιλελευθερισμός και ο σοσιαλισμός είναι δημιουργήματα της ίδιας παράδοσης, δηλαδή του Διαφωτισμού και των φιλελεύθερων, κατά την αρχική τους σύλληψη, αξιών της πολιτικής νεωτερικότητας.

3. Η επικαιρότητα του θεωρητικού εγχειρήματος μέσα από την πολιτική του διακύβευση

Το πολιτικό καταπίστευμα του Μπόμπιο (ενός σοσιαλιστή που διαφοροποιήθηκε από τον εκτρωματικό «υπαρκτό σοσιαλισμό», βάσει των αξιών της ατομικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων που την θωρακίζουν, αλλά και ενός φιλελεύθερου που δεν ταύτιζε τον φιλελευθερισμό με την ελευθερία της αγοράς και μόνο, αλλά υπερασπιζόμενος την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, εκλάμβανε τα ατομικά δικαιώματα ως πρόπλασμα των κοινωνικών δικαιωμάτων, μέσα από το πρίσμα της μαρξικής κριτικής και του διεκδικούντος την κοινωνική χειραφέτηση δημοκρατικού σοσιαλισμού) είναι η σύνθεση των δύο αυτών παραδόσεων, πολιτικού φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού. Αυτή η σύνθεση μπορεί να συνδέσει τις δύο θεμελιώδεις αξίες της πολιτικής νεωτερικότητας: την ελευθερία και την ισότητα.

Ο Μπόμπιο ανέπτυξε γόνιμο, κριτικό διάλογο με τον μαρξισμό, μέσα από τον οποίον αντιπαρατέθηκε με τη θεωρία περί κράτους ως δικτατορίας μιας τάξης, δεχόμενος, όμως, και υπερασπιζόμενος την κριτική στην πλήρη και ανεξέλεγκτη ελευθερία της αγοράς. Το έργο του αποτελεί στιβαρή υπεράσπιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, καθώς και των αναγκαίων μετασχηματισμών της προς την κατεύθυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πρόκειται για την αξία του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού και της θεμελιώδους παραδοχής του ότι τα κοινωνικά δικαιώματα συνιστούν ουσιώδη προϋπόθεση για την άσκηση των ατομικών ελευθεριών. Με αυτή την έννοια, η αντίθεση Αριστεράς και Δεξιάς –προς διάψευση νεοφιλελεύθερων, κοινοτιστικών-αντιφιλελεύθερων, καθώς και αντι-ρεπουμπλικανικών, ελληνο-νεορθόδοξων, αλλά και νεοαριστεριστικών διακηρύξεων– παραμένει ανεξάλειπτη, έχοντας την αξία της ισότητας, καθώς και τη συμβατότητά της με την ελευθερία, ως εμβληματικό γνώρισμα της Αριστεράς.¹¹

Η θεωρητική στοιχείωση, η οποία συνέχει την πολιτική πρόταση που αναδεικνύεται από το έργο του Μπόμπιο, θα μπορούσε να εξειδικευτεί σε συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις:

I. Υπεράσπιση του κοινωνικού κράτους και του κράτους δικαίου, δηλαδή υπεράσπιση της δεσπόζουσας αρχής του δημοσίου συμφέροντος, η παράβλεψη του οποίου προκαλεί αδικίες και ανισότητες σε βάρος των ασθενεστέρων και υποβαθμίζει, όταν δεν περιορίζει, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες –με τη ρεπουμπλικανική σημασία του όρου– των πολιτών. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, αυτή

η υπεράσπιση νοείται μάλλον και ως επαναδιεκδίκηση τρωθέντων χαρακτηριστικών, συμφυών σε μια ευσύντακτη και σύγχρονη ευρωπαϊκή δημοκρατία, μέσα από τη δημοκρατική ανασυγκρότηση του υφιστάμενου κράτους. Αυτή η αναγκαία ανασυγκρότηση δεν θα πρέπει να έχει νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα, αλλά θα προτάσσει την αρχή του δημοσίου συμφέροντος απέναντι στις πελατειακές, συντεχνιακές συνομαδώσεις, ερχόμενη και σε αντιπαράθεση με την όποια πολιτική αποδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων και των θεσμικών τους εγγυήσεων. Αυτός ο στόχος είναι ορατός στην προοπτική ενός ευρωπαϊκού, κοινωνικού κράτους, το οποίο θα πρέπει να υπερβεί τη δημοσιονομική του κρίση, καθώς και την κρίση του ευρωπαϊκού μοντέλου ανάπτυξης, χωρίς η υπέρβαση αυτή να αποβεί σε βάρος της βιωσιμότητας αυτού του ίδιου του ευρωπαϊκού, κοινωνικού κράτους και των οικονομικώς ασθενέστερων και δυσπραγούντων πολιτών του. Θα ήταν ίσως αρκετή η αντιπαραβολή της πάγια ρεπουμπλικανικής θέσης ότι καθήκον της πολιτικής είναι η αντιμετώπιση και η διαρκώς επιδιωκόμενη άρση των ανισοτήτων και των αδικιών, οι οποίες προκαλούνται από τις συνθήκες εξάρτησης, με την αναμφίλεκτη εξάρτηση του ελληνικού κράτους, καθώς και πολλών πολιτών του, από ομάδες συμφερόντων είτε πρόκειται για εργοδότες, που αποβλέπουν στην πλήρη διάλυση των εργασιακών σχέσεων και την επιστροφή σε προνεωτερικές συνθήκες εργασίας, είτε για συντεχνίες που κερδίζουν σε βάρος μεγάλης μερίδας πολιτών, οι οποίοι δεν έχουν προνομιακή πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό, λόγω των ακατάλυτων μέχρι τώρα πελατειακών δεσμών με αυτό το κράτος και με συνέπεια την αποσάρθρωση της ίδιας της πολιτικής δημοκρατίας.

II. Τα πιο πάνω επαναφέρουν στην επικαιρότητα την προβληματική και περί την ανανέωση της ιδέας του ρεπουμπλικανικού, δημοκρατικού κράτους δικαίου, το οποίο μπορεί να έχει προοπτική μόνο ως ευρωπαϊκό κράτος δικαίου, ενισχυόμενο από θεσμούς που θα διασφαλίζουν την πολιτική συμμετοχή, αλλά και θεσμούς πολιτικής και οικονομικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και των λαών τους.

Στον ορίζοντα που διανοίγει ο θεωρητικός στοχασμός του Μπόμπιο και οι λεπτοφυείς εκδοχές του, οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν με αντίστοιχες πολιτικές αποκρυσταλλώσεις, είναι δυνατόν να γίνουν και κάποιες αποτιμήσεις. Δηλαδή, η ανανεωτική Αριστερά, πλέον, αναδέχεται τη μεγάλη σοσιαλδημοκρατική παράδοση του εικοστού αιώνα, την οποία δεν μπορεί να διαχειρισθεί η ενεστώσα νεοφιλελεύθερη, ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Αυτή η Αριστερά μπορεί και οφείλει να αναλάβει την υπεράσπιση του νεωτερικού δικαίου πολιτισμού της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης. Για να γίνει αυτό, θα πρέπει προηγουμένως να αναγνωρίσει η ίδια τον εαυτό της σε αυτό τον πολιτισμό αλλά και στις δύο όψεις του:

στις ριζοσπαστικές αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού, που αποσκοπούν στη διασφάλιση των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών, και στον ρεπουμπλικανισμό ο οποίος, με το πρόταγμα της πολιτικής δημοκρατίας, της λαϊκής κυριαρχίας και της πολιτικής συμμετοχής, εξέθρεψε το δημοκρατικό κίνημα της Ευρώπης, το οποίο οδήγησε στις σοσιαλιστικές δημοκρατικές αξίες. Πώς συνδέονται όμως αυτά και, μάλιστα, πώς είναι δυνατό να αναζητούν πολιτική έκφραση; Πιθανή απάντηση θα ήταν ότι η ανανεωτική Αριστερά θα μπορούσε να αποτελέσει πλαίσιο ριζοσπαστικής κριτικής στη νεοφιλελεύθερη εκτροπή της σοσιαλδημοκρατίας και, ταυτόχρονα, έκφραση του αναπροσδιορισμού και της αναδιατύπωσης των θεμελιωδών αξιακών της προϋποθέσεων και παραδοχών. Το έργο του Μπόμπιο υποδεικνύει αυτή ακριβώς την ακολουθητέα κατεύθυνση.

Σαφέστερα: το αξιακό πλαίσιο εντός του οποίου συγκροτήθηκε η Αριστερά στην Ευρώπη (ατομικές ελευθερίες και δικαιώματα που εξελίχθηκαν σε κοινωνικά δικαιώματα, τυπική ισότητα όλων, που εξελίχθηκε σε αίτημα για κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη, δικαίωμα σε όλους, ανεξάρτητα από την οικονομική τους ισχύ, στην επιδιωκτέα και διεκδικητέα πολιτική συνθήκη ενός απρόσκοπτου, ισχυορικού διαλόγου, μέσα από διαδικασίες πολιτικής συμμετοχής, όπως αυτές που αναδεικνύει το ρεπουμπλικανικό, δημοκρατικό ιδεώδες) διαμορφώθηκε στον ιστορικό ορίζοντα της πολιτικής νεωτερικότητας και των φιλοσοφικών ιδεών της. Διαμορφώθηκε μέσα από τον εξαστισμό των παραδοσιακών κοινωνιών. Η τωρινή κατάσταση και η πολιτική κατίσχυση του συντηρητισμού στην Ευρώπη είναι γνώρισμα της αποσάρθρωσης του κανονιστικού πυρήνα, ο οποίος, μέχρι και το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος, ήταν διακριτός στη θεσμική υπόσταση αυτού του κράτους ως κέντρο εξισορρόπησης των μορφών της ασκούμενης πολιτικής, καθώς και της θεσμικής διασφάλισης και προστασίας των σχέσεων εργασίας.¹²

Με αυτή την έννοια, η σύγχρονη Αριστερά, ως ανάδοχος αυτών των αξιών, μπορεί και πρέπει να αποτελέσει έκφραση της μεγάλης μεταρρυθμιστικής, σοσιαλιστικής παράδοσης του εικοστού αιώνα. Η απορρέουσα από τον θεωρητικό στοχασμό του Μπόμπιο πολιτική θέση μπορεί να περιγράψει μια σύγχρονη Αριστερά ικανή να εκφράσει την επιδίωξη του γενικού συμφέροντος από την πλευρά των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας, δηλαδή τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και το ριζοσπαστικό, μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Αυτό, βέβαια, προϋποθέτει και επιτάσσει τον κατηγορηματικό σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, πράγμα που οδηγεί αναπόδραστα στη δεξίωση των θεμελιωδών αρχών του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού και των εξισωτικών αιτημάτων του, ώστε ο δημοκρατικός σοσιαλισμός να είναι πράγματι δημοκρατικός. Από την άλλη, όμως, προϋποτίθεται το αίτημα ευβάθυνση και διεύρυνση της ισότητας αλλά και για την προετοιμασία

του ατομοκρατικού περιεχομένου των δικαιωμάτων, καθώς και της τυπικής ισότητας, σε κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική δικαιοσύνη, ώστε να παραμένει σοσιαλισμός.

Το έργο του Μπόμπιο, σε συνδυασμό με γόνιμες αξιοποιήσεις της συμβολαιοκρατικής παράδοσης, όπως συμβαίνει με την πολιτική φιλοσοφία του Ρωλς, αλλά και υπό το πρίσμα βασικών αρχών του δυτικού, κριτικού μαρξισμού, υποδεικνύει μια συγκεκριμένη, αλλά σκολιά ως προς τη διέλευσή της ατραπό: διατήρηση του δεοντοκρατικού προσανατολισμού του κλασικού, πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά με τρόπο τέτοιο, ώστε το πολιτικό δέον να μην είναι αφηρημένο αίτημα. Αντίθετα, θα πρέπει να έχει περιεχόμενο διαμορφωμένο από μία ριζοσπαστική κοινωνική θεωρία. Με αυτή την έννοια και υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, η ανανεωτική Αριστερά μπορεί να επωμισθεί το άγχος της υπεράσπισης του διαβαλλόμενου νομικού και δικαιοκρατικού πολιτισμού της ίσης ελευθερίας, αυτονομίας και αλληλεγγύης. Ως προς αυτό, οι περιπτώσεις των Μπαντιού και Ζίζεκ είναι ίσως από τις πιο χαρακτηριστικές και το γεγονός ότι έγιναν ασμένως δεκτοί από μεγάλο τμήμα της Αριστεράς, στη χώρα μας, μάλλον είναι κάτι παραπάνω από ανυποψίαστη λατρεία του καινοφανούς. Αντίθετα, θέτει στο κέντρο του ενδιαφέροντος τη σχέση της Αριστεράς με την παράδοση που αναφέραμε, καθώς και με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Βάσει όλων αυτών, έχει επιτακτική σημασία η συνάντηση των δύο ρευμάτων. Αυτή η συνάντηση συνιστά επίκαιρο πολιτικό αίτημα αλλά και πολιτική διακύβευση που αφορά την προοπτική μιας πολιτικά ενοποιημένης Ευρώπης που θα υπερβαίνει την τωρινή νεοφιλελεύθερη ευρωπαϊκή πολιτική και τις συντηρητικές απολήξεις της. Σε αυτό το πλαίσιο, το έργο του Μπόμπιο θα αποτελούσε βάση για την έδραση δύο βασικών στόχων: η σύγχρονη Αριστερά θα πρέπει να στοχεύει τον στόχο της επαναθεμελίωσης του κοινωνικού κράτους και της ουσιαστικής ενίσχυσης του κράτους δικαίου.

Το θεωρητικό εγχείρημα του Μπόμπιο μπορεί να στηρίξει αυτό το διπλό αίτημα σε δύο πυλώνες: στις πιο ριζοσπαστικές εκφράσεις του πολιτικού φιλελευθερισμού και των θεσμικών εγγυήσεων των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, αλλά και στο δημοκρατικό-ρεπουμπλικανικό πρόταγμα της αρχής του δημοσίου συμφέροντος και της λαϊκής κυριαρχίας, το οποίο, σε συνδυασμό με το αίτημα για ισότητα και δικαιοσύνη, διαμόρφωσε τον πυρήνα των σοσιαλιστικών ιδεών και αξιών. Με αυτή την έννοια, το έργο του Μπόμπιο καλεί τη σύγχρονη Αριστερά να ακολουθήσει μια τολμηρή κατεύθυνση: αν θέλει να είναι πράγματι η μεταρρυθμιστική Αριστερά του δημοκρατικού σοσιαλισμού, θα πρέπει πρώτιστα να μεταρρυθμίσει τον εαυτό της. Η πολιτική έκφραση της θεωρητικά καταδεικνυόμενης και επιχειρηματολογικά δικαιολογούμενης συνάφειας των δύο απότοκων του Διαφωτισμού ρευμάτων είναι εν-

δεχομένως η μείζων διακύβευση ενός τέτοιου μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Norberto Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, μτφρ. Π. Ράμμος, πρόλ. Ε. Βενιζέλος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 57.
- 2 Αυτ.
- 3 Βλ. σχετικά, Μ. Αγγελίδης, «Φυσικό δίκαιο, κανόνες και δικαιώματα», στο *Ο Φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα. Φιλελεύθερες απαντήσεις στην κοινωνική πρόκληση*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1993, σ. 21-39. Επίσης, σε σχέση με την προβληματική περί φυσικών δικαιωμάτων, βλ. και Ralph Mason Blake, «On natural rights», στο Wilfrid Sellars / John Hospers (επιμ.), *Reading in Ethical Theory*, Prentice Hall, Ένγκλουντ Κλιφς-Ν. Υερσέη 1970, σ. 567-577.
- 4 Βλ. Θ. Γιαλκέτσης, «Νορμπέτο Μπόμπιο. Ένας θεωρητικός του φιλελεύθερου σοσιαλισμού», εισαγωγή στο Ν. Μπόμπιο, *Ισότητα και ελευθερία*, μτφρ. Μ. Αρχιμανδρίτου, θεώρηση μτφρ. και επιμ. Δ. Στεφάνου / Α. Τάκης, Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 16-17. Για τη σχετική διάκριση, βλ. και Μ. Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 130-138. Βλ. επίσης, Ronald Meinardus, «Ο φιλελευθερισμός μεταξύ κοινωνικού και οικονομικού φιλελευθερισμού. Προβλήματα ορισμού», στο *Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 13-17, ενώ για τις εκδοχές του αιτήματος για ισότητα, το αν αυτή έχει σχεσιακή διάσταση, καθώς και για το τεκμήριο ισότητας, βλ. Γ. Μολύβας, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες. Διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 27-35.
- 5 Βλ. Philip Pettit, *Θεωρία της ελευθερίας. Από την ψυχολογία στην πολιτική της δράσης*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 71. Βλ. επίσης, Knud Haakonssen, «Republicanism», στο Robert E. Goodin / Philip Pettit (επιμ.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Blackwell, Οξφόρδη 1995, σ. 568-574. Ένας από τους σημαντικότερους και πιο χαρακτηριστικούς εκπροσώπους του ρεπουμπλικανισμού, ο Κουέντιν Σκίներ, προσδιορίζει τη διαφορά ανάμεσα στον ρεπουμπλικανισμό και τον κλασικό φιλελευθερισμό, σε σχέση με τη σημασία της ελευθερίας, ως εξής: «Τότε, τι χωρίζει τη νεο-ρωμαϊκή από τη φιλελεύθερη κατανόηση της ελευθερίας; Αυτό που οι νεο-ρωμαίοι συγγραφείς αποποιούνται προτού κιόλας διατυπωθεί [avant la lettre] είναι το καίριο αξίωμα του κλασικού φιλελευθερισμού, που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η βία ή η καταναγκαστική απειλή της συγκροτούν τις μόνες μορφές περιορισμού που παρεμβαίνουν αθέμιτα στην ατομική ελευθερία. Αντίθετα, οι νεο-ρωμαίοι συγγραφείς επιμένουν πως το να ζει κανείς σε κατάσταση εξάρτησης είναι από μόνο του μια πηγή και μια μορφή περιορισμού»· βλ. Κ. Σκίներ, *Η ελευθερία προτιμότερη από τον φιλελευθερισμό*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002, σ. 85-86. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο ρεπουμπλικανισμός ασπάζεται και αναδεικνύει μια πιο εξισωτική αντίληψη για την ελευθερία, την οποία ορίζει ως μη κυριαρχία, δίνοντας έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα της ελευθερίας και στην αναγκαία άρση των συνθηκών περιορισμού της, οι οποίες επιφέρουν και τον περιορισμό στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων.
- 6 Alain Renaut, *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός; Φιλελευθερισμός ή ρεπουμπλικανισμός;*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 156-160. Βλ. επίσης, Σκίներ, *Η ελευθερία προτιμότερη*, ό.π., σ. 85, σημ. 55. Επίσης για τις καταβολές του ρεπουμπλικανισμού

- νισμού, τις οποίες ο Σκίνερ εντοπίζει πριν από τον Διαφωτισμό, βλ. το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου.
- 7 Βλ. Renaut, *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός;*, ό.π., σ. 84-86. Ακόμη, για τη σχέση φιλελευθερισμού και θεωρίας του κράτους, βλ. Lothar Dohn / Claus Fritzsche, *Φιλελευθερισμός - Συντηρητισμός*, Επίκεντρο, Αθήνα 2010, σ. 35-43, ενώ για την προβληματική του κοινωνικού συμβολαίου στις απαρχές του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού, βλ. Μ. Αγγελίδης, *Η γένεση του φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου Thomas Hobbes - John Locke*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 141-147. Επίσης, για τη σχέση ελευθερίας και ρεπουμπλικανισμού, κυρίως σε ό,τι αφορά τον P. Pettit, βλ. Chandran Kukathas, «Liberty», στο Goodin / Pettit (επιμ.), *A Companion*, ό.π., σ. 534-547.
- 8 Για την εντός αυτού του πλαισίου υπεράσπιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από τον Μπόμπιο, βλ. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 67. Επίσης, για τη φιλελεύθερη και ρεπουμπλικανική ιδιότητα του πολίτη, ο Ρωλς θεωρεί –με ιδιαίτερη αναφορά του– τον Τοκβίλ ως «παράδειγμα του κλασικού ρεπουμπλικανισμού»· βλ. Renaut, *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός;*, ό.π., σ. 47. Σε σχέση με τη θέση του Τοκβίλ, ότι «η ελευθερία νοούμενη και ως ατομική ανεξαρτησία και η δημοκρατία με το ιδανικό της για μια κοινωνία όμοιων ανθρώπων, όμοιων ως προς τις προσδοκίες τους, τα ενδιαφέροντά τους, τις ανάγκες τους, ή τέλος ως προς τις συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν, δεν είναι αυτόματα συμβατές», βλ. Σ. Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία. Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 175, καθώς και τη σημ. 14 ως προς τη σχετική θέση του Μπόμπιο.
- 9 Βλ. και τη σχετική προβληματική στο Alain Renaut, *Τι είναι δίκαιη πολιτική; Δοκίμιο για το καλύτερο πολίτευμα*, μτφρ. Φ. Στεφοπούλου, θεώρηση Β. Βουτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 43-59, καθώς και Peter Self, «Socialism», στο Goodin / Pettit (επιμ.), *A Companion*, ό.π., σ. 333-355.
- 10 Σε σχέση με το ζήτημα της δικαιοσύνης στον κλασικό πολιτικό φιλελευθερισμό, ο Ρενώ αναφέρει χαρακτηριστικά: «Υπό την έννοια αυτή, για τους πρώτους φιλελεύθερους στοχαστές η μέριμνα για τη δικαιοσύνη δεν αποτελεί απλώς έναν από τους διάφορους στόχους που μπορούν να ανατεθούν στο κράτος, ούτε μια από τις επιταγές που μπορούν να καθοδηγήσουν μια πολιτική· αντίθετα, προκειμένου η πολιτική αυτή καθεαυτή να μην αυτοϋπονομεύεται και να είναι συνεπής με τους λόγους που την κατέστησαν αναγκαία, πρέπει να φροντίσει να εγκαθιδρύσει δικαιοσύνες ανάμεσα στους πολίτες. Αν, δηλαδή, η πολιτική
- δεν είναι δίκαιη, στην πράξη αυτοαναιρείται· εκφράζεται σε μια από τις πολλές μορφές κυριαρχίας»· βλ. Renaut, *Τι είναι δίκαιη πολιτική;*, ό.π., σ. 69, ενώ για τη δικαιοσύνη και τη σχέση της με την πολιτική συμμετοχή στη ρεπουμπλικανική δημοκρατία, βλ. Monique Canto-Sperber, *Σοσιαλισμός και φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, επίμ. Α. Πανταζόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 330-357.
- 11 Διατηρεί πάντοτε την επικαιρότητά της και συνιστά πρόκληση για διάλογο και αντιπαράθεση η σχετική θέση του Μπόμπιο· βλ. Ν. Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, προλεγ. Κ. Τσουκαλάς, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 239. Για τη σχέση και τις διαφορές φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού, με γνώμονα τη σχέση ισότητας και ελευθερίας, βλ. Μπόμπιο, *Ισότητα και ελευθερία*, ό.π., σ. 41-44, 78-85, καθώς και σ. 116-119 για τη σχέση φιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Ακόμη, για τη φιλελεύθερη θεωρία περί δικαιοσύνης και την αντίστοιχη σοσιαλιστική, βλ. Renaut, *Τι είναι δίκαιη πολιτική;*, ό.π., σ. 75-121. Σχετικά με την αποσάρθρωση του κανονιστικού πλαισίου συνοχής και ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και την επιχειρούμενη παντελή διάλυση των τελευταίων, βλ. την ευθύβολη κριτική του Α. Λιάκου, ο οποίος παρατηρεί σχετικά: «Αυτά είναι τεκτονικές μεταβολές. Η οικονομική κρίση ήλθε και κάποτε θα παρέλθει. Οι αλλαγές αυτές θα μείνουν, γιατί εκφράζουν μια νέα αντίληψη κοινωνικής συμβίωσης. Η καταστροφή θεσμών που χρειάστηκε σχεδόν ενάμιση αιώνας θυσιών και προσπαθειών για να δημιουργηθούν είναι μέγα ζήτημα. Η διαδικασία της απορροής του κοινωνικού από το πολιτικό είναι κεντρικό ζήτημα για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Πρόκειται για την απίσχναση του πολιτικού και για τη διαρροή του κοινωνικού έξω από τη σφαίρα της πολιτικής διαμεσολάβησης. Αλλά το κοινωνικό που δεν διαμεσολαβείται από πολιτικό προωνίζει σκοτεινές εξελίξεις», Α. Λιάκος, «Η κατεδάφιση των εργασιακών θεσμών», *Το Βήμα*, 12 Δεκ. 2010.
- 12 Για τις προοπτικές που μπορούν να ανιχνευθούν στον ορίζοντα της συντηρητικής περιόδου, αλλά και για ορισμένες αποτιμήσεις, βλ. Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, σ. 159-176. Επίσης, για μια ενδιαφέρουσα κριτική στη σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία, η οποία ανιχνεύει τα όρια της τελευταίας και διερωτάται για την προοπτική της, βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Ο μαρasmus της σοσιαλδημοκρατίας*, Το Πέρασμα, Αθήνα 2009, σ. 63, ενώ για τη σχέση ελευθερίας και δημοκρατικού σοσιαλισμού, βλ. Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 80-125.